

András Hanga

„A liberális sajtótörténet mint politikai mitológia” James Curran és Jean Seaton *Hatalom felelősség nélkül. A sajtó, a műsorszolgáltatás és az internet Nagy-Britanniában* című könyvéről

„Liberális”. Napjainkra a fogalom sokak számára szinte szitok szóvá vált. A szerzők a fordítás alapjául szolgáló műben nem is ezt a szót, hanem a *Whiget* használják, így, nagybetűvel kezdve. A szóhasználattal kapcsolatos kérdést feltehetjük úgy, hogy a kétpólusú brit politikai rendszer egyik egykori pólusát megtestesítő liberális párt világnézete vajon jelentésbelileg azonos-e azzal, amit magyarul, köznyelven liberálisnak nevezünk. A hazai kiadás szerkesztője a figyelmes olvasóra bízta a felismerést, hogy bizony nem ugyanazokról a fogalmakról van szó. Curran és Seaton sem a liberális (*Whig*) sajtótörténet-írással számol le, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy a sajtó „liberális társadalomtörténetét” fejlődésként értékelni annyit tesz, hogy a múltra visszatekintve azt sikertörténetként tudjuk elmondani. A liberális sajtótörténet-írás hagyományait ezért új szempontok beemelésével finomítja.

A könyv 1981 óta kisebb-nagyobb változtatásokkal jelenik meg, erre a szerzők hívják fel az olvasó figyelmét. Különösen fontos szempont ez a hazai olvasó számára, hiszen magyarul először adják ki, így a korábbi kiadások tartalmáról és annak megváltozásáról, pontosításáról csak a szerzők által korlátok közé szorított lábjegyzetek segítségével értesülhetünk. A változatok/változások megismerhetősége pedig fontos szempont egy ilyen, a témát sokoldalúan tárgyaló, több kiadást megélt átfogó műnél, mert az adatok pontosításán túl – idézve az utószó szerzőjét, Klein Tamást – az „alkalmazott optika” is változik, ahogy a jog értelmezése és a társadalmi folyamatok értékelése is változik. Mindezt a szövegben a szerzők a sajtótörténet hagyományos liberális értelmezésével kapcsolatban meg is jegyzik. Tehát a könyv nem pusztán a nagy-britanniai sajtó és média történeti leírása, hanem annak változó, pontosodó értelmezési kerete is.

Az első fejezet, „A liberális sajtótörténet mint politikai mitológia” mutatja meg a szerzőpáros szokásos „állam versus társadalom” elemzési perspektívát meghaladó optikáját. A jogi szabályozásért folytatott küzdelem mellett hangsúlyos szempontként emeli be a piaci szemléletet, összekapcsolva a tulajdonosi érdekeket a közvetett politikai befolyásolással. Hosszú távú folyamatok válnak így felismerhetővé, rámutatva a korábbi sajtó- és médiatörténeti művek hiányosságaira. A mitológia szó használata erős kritika a sajtótörténet liberális felfogásból való megközelítésére. Amennyiben mitológiaként – (eredet)mítoszok összességéeként – definiálunk valamit, akkor nem a tényszerűsége és így nem is a valóságra utalunk, hanem arra a hitre, felfogásra, amely a világ egy lehetségesnek tűnő magyarázatára szolgál. A szerzőpáros a könyv lapjain hatásosan érvel amellett, hogy a nagy-britanniai sajtó társadalomtörténetében a korai 19. századi megszorító, hatalmi szempontokat előtérbe helyező kormányzati sajtópolitika a munkástömegek aktivitásának köszönhetően látványos kudarcot vallott. A radikális (munkáspárti) sajtó számottevő erővé vált, és a libertárius elvrendszer már csak ezután érvényesült, azért, hogy a radikális lapokat a szabad lappiac által visszaszorítsa. Megállapítják, hogy a sajtó (és szabályozásának) története a politikából kizárt munkástömegek politikai szocializációjának története is. A paternalista felfogás azonban – ahogy a harmadik fejezetből kiderül – mind a konzervatívokra, mind a politikai ellenfeleikre jellemző volt, és csak az 1850-es évek szabályozási küzdelmeiben vált kitapinthatóvá az a reformfelfogás, amely a lapkiadásban is a liberális piacsabályozási elvek felé fordult. Itt vélük megtalálni a liberális sajtó(történet) eredetmítoszáat: az (adó)terhektől megszabadult lappiacon megjelenő, a középosztály számára írt újságok kiszorították a radikális sajtót, és az állami szabályozás helyébe a szabadkereskedelmi és erkölcsi normakontroll lépett. Az olcsó sajtótermékeken keresztül sikerült az alacsonyabb társadalmi rangú

rétegeket befolyás alá vonni, és ezzel megkezdődött a „sajtó alárendelése a társadalmi rendszernek” (35. o.). A piaci és a tulajdonosi érdekeket is figyelembe vevő perspektíva lehetőséget nyújt arra is, hogy az olvasó megismerje a politikát is befolyásoló sajtómágnásoknak a tisztességre gyakran fittyet hányó tevékenységét és ennek a társadalmi rendre gyakorolt kíméletlen hatását.

Magyar szempontból érdekes részleteket tudhatunk meg a Daily Mail, a Daily Mirror és az Observer tulajdonosáról, Lord Rothermerről, aki a szigetországban a trianoni béke revíziója, majd később a „feketeinges fasizmus” mellett állt ki a hiszterizált „vörös veszedelem” ellenében. Értékes a szerzők nyíltsága és kiegyensúlyozottsága, ahogy a legkülönbözőbb politikai erők és tulajdonosi körök összefonódásait, illetve törésvonalait tárják fel. Kiemelik, hogy a Churchill vezette második világháborús sajtógépezet ugyan egységesnek mutatta Nagy-Britanniát, ám a valóságban a törésvonalak közel ugyanott voltak, ahol száz évvel korábban is mutatkoztak: a háború hatására ismét megjelentek a radikális lapok, és a kormányzat ismét hatalmi eszközökkel próbálta visszaszorítani azokat. A háború befejezése és az azt követő, széles politikai konszenzuson alapuló kormányzás azonban felszabadítólag hatott a lappiacra, ahol egyre inkább előtérbe került az olvasónak való tartalmi megfelelés üzleti szempontrendszer.

Curran és Seaton helyesen állapítja meg, hogy a „politikusi” laptulajdonos helyébe az „üzletember” laptulajdonos lépett, aki közvetlenül a közönségtől várta a hasznot a hirdetések által. Ezzel egy időben a közönség átveszi a lap „ellenőrzését” és a piac szabályozását az államtól és részben a tulajdonostól. A szerzőpáros kritikus megállapításokat tesz, és helyreigazítja a brit sajtótörténet szakértőjét, Stephen Kosst, akivel szemben tárgyi és adatbeli pontatlanságokat tárnak fel a lapok politika preferenciái és a lapok választások alkalmával tanúsított támogató magatartása kapcsán. A helyreigazítást tekinthetnénk egyszerű pontosításnak is, ha nem az 1945-től az 1974-ig tartó, „konszenzuson és állandóságon” alapuló sajtómagatartásról lenne szó: Koss korábbi, elnagyolt leírásával szemben 1974-ig minden országos napilap megtartotta a háború utáni politikai támogatói preferenciáját. Ez a sajtóhagyomány tette lehetővé a jóléti állam kialakulását, a sajtópiac közönség általi ellenőrizhetőségét. Ezt az új sajtócézarok a régi mágnásokat idéző tulajdonosi szemlélete rúgta fel – állítják a szerzők, és mindezt Murdoch, Maxwell és Black lapszerkesztési gyakorlatával igazolják. A radikális szerkesztési stílusok és elvek újjáéledése egybeesett a radikális-konzervatív politika előretörésével, amikor az országos sajtó kvázi koalícióra lépett a Thatcher vezette kormánnyal – mutatják ki a szerzők.

A sajtó és a média 1945 utáni „felszabadulása” a haszon felé terelte a laptulajdonosokat, akik már nem kizárólag a hirdetésekben húztak hasznot, hanem belefogtak egyéb, a lapkiadástól vagy a médiától távol eső, azoktól független tevékenységbe. A „Kompromittáló kötelékek” című alfejezet már arról értekezik, miként használják fel a tulajdonosok a koncentrált sajtó- és médiatermékeket egyéb, jól jövedelmező üzleti tevékenységeik támogatására. A piactorzító lépéseket azonban érthető megjegyzésekkel támasztják alá a lapbirtokosok: a sajtópiac az 1990-es évekre önmagában véve veszteséges lett, és a véleményformáló képesség fenntartása érdekében kényszerültek üzleti keretfinanszírozást alkalmazni. Ez a sajtóetikailag erősen kifogásolható tevékenység azonban nem bizonyult törvénytelennek, bár az eseteket vizsgáló – a liberális piacgazdaságot képviselő – hatóságok tekintélye bánta. A könyv kiemeli, hogy a jobboldali lapok a többiekkel szemben megpróbálták „etikusak” lenni, ellenálltak a vállalati szócsővé válásnak: „...a szabad és kedvező működéshez szükség van a közvélemény jóváhagyására” (100–101. o.).

A BBC új fejezetet nyitott a nagy-britanniai tömegkommunikáció történetében. Egy pillanatra sem lepődhet meg az olvasó, hogy Curran és Seaton perspektívája árnyaltan jeleníti meg a történelmi emlékezetet. Abban egyetértenek médiatörténész kollégáikkal, hogy a BBC-nek egyedülálló státusa volt és van a brit médiában, egyebek között azért, mert működését királyi alapítólevél szabályozza: ez a tény a központosított irányítás igazságosságát testesítette meg a piacgazdaság profitorientáltságával szemben. A világháborús BBC szerepe az „otthonosság és hazafiság” támogatása volt. A komolynak és távolságtartónak ismert rádió másik arcát is felvillantják, azt, amely az „átlagos emberek mindennapi tréfálgosait megközelíti”, mint az igen népszerű, a „szomszéd lány” figuráját megtestesítő Vera Lynn. A BBC-re a legnagyobb veszély azonban a frontvonalon leselkedett, mert a brit katonák más rádiócsatornákat is hallgathattak, ahol pergő, szórakoztató műsorok sugároztak: az otthoni közönségnek szánt műsorok már nem állták meg a helyüket a fronton. A szerzők kidomborítják, hogy a BBC háború utáni műsorpolitikáját ez mennyire befolyásolta. A politikai küzdelmek megjelenítése (vagy kizárása) a hírigazgató szerepét tolta előtérbe: a poszt betöltése minden időben küzdelem tárgyát képezte, jelezve a társadalom 1945 utáni gyors változását. A BBC első rádiócsatornáját másik kettő követte, hogy a népszerűség igényeit kielégítsék. A szerzők kiemelik, hogy a társadalom statisztikailag lehatárolható rétegeinek való műsorpolitikai megfelelés végső soron újratermelte és megmerevítette az osztálykülönbségeket.

Betekintést kapunk az angliai kereskedelmi műsorszolgáltatás létrehozása körüli küzdelmekbe is, amelyekben az „öntelt BBC-bürokraták” és az „energikus »showbiz« látnokok” csapnak össze az amúgy természetes állapotnak tartott versenyhelyzet médiára való kiterjesztéséért. Az ITV megindulása után kialakult viszonyokat elemezve a szerzők megállapítják, hogy a baloldali szavazók hatalmas tempóban hagyták ott a BBC-t és pártoltak át az ITV-hez – ez a tény jól mutatja e nézőknek a paternalista, konzervatív ízléshez való viszonyát. A kötetben kevés szó esik a sajtó- és médiaműfajok átalakulásáról vagy újak (például a *feature* vagy az *infotainment*) megjelenéséről; többnyire a műsorszerkezet változásának leírásán keresztül láttatja fejlődésüket. Az ITV és a BBC híradója közötti különbséget bemutatva elképzelhetjük azt a ma már csigalassúnak számító tempót, amely a BBC műsorfolyamát is jellemezte. A hírek és a hírolvasók megszemélyesítését, képernyőre kerülését korabeli idézetekkel illusztrálják a szerzők; a forrásokra való sűrű hivatkozás és azok pontos idézése – gyakran forráskritikai elemzése – az egyik fő erőssége a kötetnek. Az olvasó számára újdonságot jelenthet az az információ, amellyel a szerzők leszámolnak az ITV kereskedelmi műsorszolgáltatási függetlenségével, hiszen a kormányzat számára továbbra is a BBC a mérce: a kereskedelmi tévészés aranykora majd a thatcheri időkben jön el, amikor eltörik a külföldről vásárolható műsorok kvótáját. A kereskedelmi televíziózás kibontakozása együtt járt a közönségkutatás módszereinek fejlődésével és a fogyasztói társadalom megismerésének folyamatával is. Ezzel kapcsolatban olvashatjuk a brit műsorszolgáltatók meglepő, szemérmes és képmutató kijelentését, hogy a műsorszolgáltatás a cél, nem a profit. Furcsa hozzáállás ez azok részéről, akik a közönség rétegeinek megismerésén dolgoznak, de jellemző az 1970-es évek túlszabályozott, a közszolgálat etalonjához igazodó médiájára. A Channel 4 vet véget e képmutatásnak, amikor a speciális és változatos érdeklődésű rétegeknek – a fogyasztók koncentrált csoportjainak – kezd műsorokat gyártatni és sugározni a hirdetőik megelégedésére: polgárjogot nyert az „igény” is a „szükséges” mellett.

1989-re, Thatcher távozásakor már jelen vannak az új médiumok a nagy-britanniai piacon. Az olvasó számára meglepő lehet, hogy a szerzőpáros közülük sorolja a kábeltévét és műholdas televíziózást, de megjelenésük egy-két éven belül magával hozta – konvergens médiaként magában foglalta – a digitális médiumok elterjedését is. A BBC előfizetéses rendszere éles ellentétbe került a digitális interaktív médiumokat használók elképzeléseivel, különösen az internet hálózatán megjelenő world wide web esetében: a hálózat használatáért fizetni kell, de a tartalom szabadon terjeszthető és fogyasztható. Tárnyilagosan jelzi a könyv, hogy a „korai internet legfontosabb jellemzője a központi ellenőrzés hiánya”, és ezt az üzleti szolgáltatók hamar kihasználják a fogyasztói viselkedés kiismerésére (324–325. o.). A szerzői jogok tulajdonosai pedig nyomást gyakoroltak a kormányra, hogy vonja ellenőrzése alá az internetet. Ezt támogatta az 1998-as Digital Millennium elnevezésű törvény is azzal, hogy kiszélesítette a jogi fellépés lehetőségeit – „túlvédtek a szellemi tulajdonjogokat” (325. o.).

Nem okozhatnak meglepetést azok a bekezdések, amelyek az internet (biztonsági) hiányosságait tárgyalják. A szabad internethasználatért, a cégóriásoktól független operációs rendszerekért küzdő „szakállas, romantikus figuráknak”, a cyber-lázadóknak egy egész alfejezetet szentel Curran és Seaton, és egy sommás megállapítással az ellentmondások krónikájának nevezi az internet történetét. Mindezt a korai internet történeti kronológiájára alapozzák: a tudományos, illetve a katonai felhasználású hálózat leválasztása után létrejövő world wide web a „mindenki számára nyitott tér, a világháló” (330. o.). A Youtube-nak, a Wikipedianak, a Facebooknak és a Web 2.0-nak két oldal jut a fordítás alapjául szolgáló 2010-es kiadásban. És szokatlan szarvashibára bukkanhat az olvasó a 332. oldalon, miszerint Murdoch 2006-ban felvásárolta volna a Facebook közösségi oldalt. A tévedés nyilvánvaló: a médiamágnás 2005-ben a MySpace tulajdonosa lett, amely a Facebook ellenében hamarosan tönkrement.

Ilyen előzmények után kerül sor az internet szociológiájának tárgyalására, amely inkább az angol nyelvű szakirodalomból való szemezgetés a ma már közhelynek számító dolgok mentén (például helytől való függetlenség, társadalmi emancipáció, e-kormányzás stb.). Kitapintható, hogy az új média világa nem otthonos a szerzők számára, talán túl „közel” is van ahhoz, hogy a kulturális emlékezet részévé válhatott volna, mint a történelmi beágyazottságot mutató brit sajtó és média világa – hiszen számukra ez utóbbiak elemzése és értékelése a történelem folytatása.

A „Médiaelméletek” című negyedik fejezet a „britség” újrakonstruálásának elméletével nyit. A nacionalizmus fogalmát inkább kényelmetlen jelzőként használja, kikerüli, és helyette sok apró – jobbára definiálatlan – fogalmat használ: társadalmi és politikai tájkép, „brit táj”, „brit üzleti minta”, nemzeti örökség stb. Valójában végigmegegy a klasszikus szerzők (Anderson, Hobsbawm, Ranger, Giddens, Pevsner, Popper) által leírt elméleteken, és megpróbálja azokat a „britség” BBC általi kreálásának folyamatára értelmezni, több-kevesebb sikerrel. Végző soron a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a BBC maga a „britség”, annak kulturális és szociális reprezentánsa, őrzője, az „Intézmény”.

A könyv magyar fordításban közel 500 oldal, öt hangsúlyos részből áll; ezek összefüggő voltát a folyamatos fejezetszámozás szimbolizálja. Az első három rész – „A sajtó története”, „A műsorszolgáltatás története” és „Az új médiumok megjelenése” – a szorosán vett sajtó- és médiatörténet, amely rengeteg adattal, idézettel, hivatkozással és lábjegyzettel ellátott, igen alapos munka. Sokoldalú megközelítés, sajátos optika jellemzi a kötetet, amely gyakran szembemegy az évszázados („Whig”) történelmi kánonnal, hogy feltárja a sajtó kialakulásának és felemelkedésnek valódi társadalmi hátterét és a következményeket. Ha valaki szakértője szeretne lenni a nagy-britanniai sajtótörténetnek, a legjobb helyen jár. Sajnos a szerzők az internet világra is úgy tekintenek, mint a lineáris médiumok tagolt világára: az új médiumokat taglaló harmadik rész aránytalanul rövid – és nem azért az, mert történelmi léptékkal mindössze rövid múltra tekint vissza. Vitathatatlan ugyanakkor az az alaposág, ahogyan beágyazzák a lineáris médiumokat a társadalmi folyamatokba, és mindössze a kötet tankönyvjellegének tudhatjuk be, hogy helyenként csak a klasszikus alapszerzőket és azok műveit veszik vonatkoztatási alapnak.

Mivel tankönyvnek is és kutatási alapnak is jól használható műről van szó, szükség lett volna a részeket és a fejezeteket követő irodalom- és hivatkozásjegyzékre, bibliográfiára, névmagyarázatra, kronológiára, tárgy- és névmutatóra, hogy az olvasó, aki feltételezhetően elsősorban főiskolai vagy egyetemi hallgató, megfelelően eligazodjon. Különösen úgy, hogy ezt a szerzők a könyv első lábjegyzetében, a 11. oldalon megígérik. (Budapest, Complex & Wolters Kluwer, 2015, 492 oldal, 4305 forint.)

András Hanga (1989) 2013-ban végzett a Pécsi Tudományegyetem kommunikáció- és médiatudományi szakán, jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola hallgatója. Érdeklődési területe az erdélyi magyar kisebbségi (székely) nemzeti identitás kutatása. A Doktoranduszok Országos Szövetsége Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályának elnöke. E-mail: andras.hanga@gmail.com